

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/61492>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

PETER RIETBERGEN EN ELSBETH LOCHER-SCHOLTEN

EEN DUBBEL PERSPECTIEF
Aziatische hoven en de VOC,
circa 1620 - circa 1720

Een historiografische terugblik

Al vierhonderd jaar wordt er geschreven over de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Het was een organisatie die zichzelf graag 'edel' en 'lof-felijk' liet noemen, maar toch al vroeg ook verguisd werd. Na haar telooringang in 1799 bleven de opinies over haar rol en betekenis uiteenlopen. In de negentiende eeuw, toen het koninkrijk der Nederlanden de erfenis van de Compagnie benutte om er een koloniaal imperium mee te helpen grondvesten,¹ waren er velen die het VOC-verleden van 'ons Insulinde' toch niet al te kritisch wilden bezien. De geschiedenis van de Compagnie paste immers geheel in de toen uitgevonden traditie van de 'Gouden Eeuw'. Echter, de critici lieten zich luider horen, en doen dat tot op de dag van vandaag.² Kortom, de geschiedschrijving van de VOC kent intussen haar eigen geschiedenis, waarover ter inleiding het volgende gezegd kan worden.

Toen al in de jaren veertig van de zeventiende eeuw de VOC-directie de propaganda voor haar bedrijf in handen nam, was dat ten dele om de binnen- en buitenlandse critici van haar monopoliepositie de wind uit de zeilen te nemen.³ Daarom werd niet de economische rol van de Compagnie benadrukt, maar de betekenis die zij had als schakel tussen de Republiek en Europa enerzijds, en de werelden van Azië anderzijds: een schakelfunctie die zowel politiek als cultureel werd geduid.

Toch was het vooral het economisch functioneren van de VOC dat in geschriften in de zeventiende en achttiende eeuw ter discussie werd gesteld;

¹ Continuïteit en discontinuïteit zijn goed geschetst in De Jong 1998.

² Deze situatie is beschreven naar aanleiding van het vierde eeuw-'feest' van de VOC in Rietbergen 2002. Zie ook Van Goor 2002.

³ Zie de analyse van de vroege propagandapolitiek van de Heren XVII in Rietbergen 2003.

dat gebeurde mondjesmaat in de Republiek zelf maar wat uitgebreider in die Europese staten waar men de Compagnie als concurrent ervoer.⁴ Aan het einde van de achttiende eeuw duiden 'verlichte' auteurs, zoals bijvoorbeeld de Franse criticus Abbé Raynal, de VOC zowel positief als negatief. De schakelfunctie werd erkend, maar de bedreiging voor de wereldvrijhandel die van dergelijke organisaties uitging paste niet in het wereldbeeld dat toen opgeld deed en waarin, voor het eerst in de Europese geschiedschrijving, een poging werd ondernomen een niet-Eurocentrische visie te verwoorden.

De Verlichting bleek echter een relatief kortstondige fase, die werd gevolgd door een eeuw van grootschalig en uiterst Eurocentrisch nationalisme. De negentiende-eeuwse historiografie over de VOC analyseerde zowel de economische als de politieke aanwezigheid van de Compagnie in Azië, veelal vanuit een positief oordeel over de wijze waarop die aanwezigheid het fundament had gelegd voor Nederlands welvaart. Pas toen de kritiek op het koloniale bestuur vanuit liberale, confessionele en socialistische hoek aan het einde van die eeuw toenam, verstomden langzamerhand de positieve geluiden. Dat gold in elk geval in publicaties die niet direct aan het overzees bestuur en bedrijfsleven gerelateerd waren – publicaties dus die men met name in het wetenschappelijk geschiedbedrijf tegenkwam. Ontegenzeggelijk echter bleef tot in de twintigste eeuw een positieve waardering van het koloniale bestel – dat men vanaf de stichting van de VOC dateerde – veel teksten over Nederlands-Indië kleuren.

Nog los van de grondtoon zien wij vanuit hedendaags perspectief ook de inhoudelijke beperkingen van het onderzoek dat in de negentiende en vroege twintigste eeuw werd verricht. Studies die de hele VOC als thema hadden, waren op de vingers van één hand te tellen. Na de studie van Charles Boxer uit 1965 waren; decennia later, pas de overzichtswerken van Els Jacobs, Femme Gaastra en Jur van Goor de eerste in hun soort.⁵ Tot het midden van de twintigste eeuw concentreerden de meeste wetenschappers zich op de geschiedenis van de aanwezigheid van de Compagnie in één enkele Aziatische locatie, of op één enkel, eveneens veelal lokaal of regionaal bekeken thema. Zicht op de eenheid-in-verscheidenheid van het VOC-optreden ontbrak, evenals de mogelijkheid tot het trekken van vergelijkingen die zouden hebben geleid tot een analyse die meerdere regio's bestreek of een thema in een breder VOC-perspectief plaatste.

Al werd, onder andere met het grote Dutch-Asiatic Shipping-

⁴ De standaardbibliografie voor deze periode is Landwehr 1991.

⁵ Zie Boxer 1965, 1976; Gaastra 1991; Van Goor 1997; Jacobs 1997. Overigens wordt door Van Goor ook de geschiedenis van Nederlands West-Indische betrekkingen behandeld. De laatste jaren heeft een klein aantal Europese, maar niet-Nederlandse auteurs zich eveneens op de Compagniesgeschiedenis gestort.

project,⁶ opnieuw de handelsgeschiedenis van de Compagnie benadrukt – maar nu dan ook op voortreffelijke wijze kwantitatief onderbouwd –, toch werd een nieuwe tendens zichtbaar: allengs verruimde zich de tot dan toe vrij beperkt economisch-politieke visie op het VOC-bedrijf. Naarmate in de eerste decennia van de twintigste eeuw de ‘koloniale schuldvraag’ een sterker stempel drukte op het publieke debat, maar vooral tijdens en na het moeizame dekolonisatieproces van de jaren 1940-1960, kregen onderzoekers oog voor de rol die de Compagnie heeft gespeeld in de samenlevingen van Azië, die op meer dan het economische terrein alleen ingrijpend is geweest. In het kielzog van de dekolonisatie verdween ook de benaming ‘koloniale geschiedenis’ en werden als neutraler ervaren termen als ‘overzeese geschiedenis’ en vervolgens ‘expansiegeschiedenis’ geïntroduceerd, die echter nog steeds een vanuit Europa gedachte beweging impliceerden.

Wel klonken er in Europa luider pleidooien voor een meer Azië-centrische geschiedschrijving. In 1962 focuste M.A.P. Meilink-Roelofs in navolging van J.C. van Leur haar proefschrift op de structuren van de Indonesische archipel, waarbinnen de Compagnie haar weg moest zoeken; in 1976 waren de meeste auteurs van de door haar geredigeerde bundel *De VOC in Azië* inderdaad historici uit Azië.⁷

Binnen deze veranderende parameters concentreren lokale en regionale analyses – die sedert de jaren zestig nog steeds de hoofdmoot van de Compagniesgeschiedschrijving vormen – zich de afgelopen decennia op de geschiedenis van de VOC in Azië, maar vooral ook de VOC en Azië, door onderzoek naar de interactie tussen de Compagnie en lokale samenlevingen.⁸ De rijke schakeringen daarbinnen – variërend van plaatsen waar slechts een klein groepje VOC-dienaren functioneerde in een vrijwel geheel Aziatische context tot ‘echte koloniale samenlevingen’⁹ – komen langzaamaan in beeld. Daaruit resulteert ook het besef dat de VOC meestal geen (lokale) hoofdrolspeelster was, zoals in de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse visie als vanzelfsprekend werd aangenomen, maar veelal slechts een (lokale) medespeelster. Dat had alleen Van Leur, als een roepende in de woestijn, in 1934 betoogd (Van Leur 1934). Het eerst positieve en later negatieve imago van de Compagnie als proto-‘empire builder’ heeft inmiddels plaatsgemaakt voor het zicht op een Europese handelsorganisatie die, deels succesvol, deels moeizaam, opereerde in het millennia-oude intra-Aziatische netwerk van commerciële en politieke relaties waarin islamitische Arabieren, christelijke

⁶ Zie hiervoor de bronnenpublicatie in drie delen onder redactie van Bruijn et al. 1979-87.

⁷ De dissertatie van Meilink-Roelofs (1962) heeft grote invloed gehad op de geschiedschrijving van de Compagnie, zowel in Nederland als in Azië. Zie ook Meilink-Roelofs 1976.

⁸ Enige recente voorbeelden die de nog steeds bestaande variatie van benaderingen illustreren zijn Prakash 1985; Knaap 1987; Ten Brummelhuis 1987; Vos 1993; s’Jacob 2000.

⁹ Een voorbeeld van dit genre geeft Wagenaar 1994.

Armeniërs, joden, Indiërs (vooral uit Gujarat), Chinezen en Maleisiërs elk de eigen belangen probeerden te behartigen.¹⁰

Nu en dan overschreed de VOC in dat complexe bestel de lijn die een op goedkope successen gebaseerde commerciële politiek scheidde van politiek-militaire acties die de Heren XVII meestal als te duur ervoeren.¹¹ Doch als men deze lijn al overschreed, geschiedde dat niet zelden in reactie op lokale, regionale situaties en stimuli. Kortom, juist ten gevolge van haar rol als medespeelster werd de Compagnie door Aziatische krachten betrokken in een eeuwenoud spel van machtsvorming waardoor wij, in retrospectief, haar handelen soms kunnen duiden als 'tegenstribbelend' en 'marginaal' imperialisme.¹²

Tegelijkertijd heeft de geschiedschrijving *largo sensu* – na de jaren 1960-1980 waarin binnen het Europese menswetenschappelijke onderzoek institutionele, ja zelfs structurele analyses prevaleerden – weer oog gekregen voor het evenementiële en incidentele. Dit heeft ertoe geleid dat ook de visie op de Compagnie als een monolithisch opererend lichaam heeft plaatsgemaakt voor het besef dat de VOC ondanks al haar streven ter zake geen perfecte, strak geleide, goed geoliede multinational was, en dat ook niet kón zijn. Alleen al de enorme afstanden in Azië en de daaruit voortvloeiende logistieke problemen leidden ertoe dat lokale gebeurtenissen en de actieve dan wel reactieve rol van de individuele VOC-dienaren daarin een veel groter effect op het bedrijf hadden dan eerder werd aangenomen. Er werden dan ook dikwijls beslissingen genomen die niet strookten met de bedrijfslogica van de Heren XVII in patria. Juist deze beslissingen konden grote gevolgen hebben voor de relaties tussen de Compagnie en de inheemse samenlevingen.

De afgelopen decennia is ook het inzicht gegroeid dat die inheemse samenlevingen allesbehalve één blok waren – hetgeen een enigszins bereid VOC-dienaar uit de zeventiende eeuw zeker als eerste zou hebben vastgesteld. Inderdaad waren Europeanen zich wel bewust van de culturele eigenheid van de vele delen van Azië en van alle modaliteiten daarbinnen, aangezien er natuurlijk niet zoiets bestond als één 'Aziatische' cultuur, maar er sprake was van per regio zeer verschillende beschavingen.¹³

Vanaf de vroege zestiende eeuw benutten én bestreden in elke Aziatische

¹⁰ K.N. Chaudhuri heeft die wereld in kaart gebracht in zijn studies, die de geschiedenis van de regio waarin ook de VOC ging functioneren behandelen tot circa 1750 (Chaudhuri 1985, 1990).

¹¹ Recentelijk is een aantal studies dat dit spanningsveld belicht gebundeld in Knaap en Teitler 2002.

¹² Van Goor benutte de term in zijn *Imperialisme in de marge; De afronding van Nederlands-Indië* (1986). De term 'tegenstribbelend' of 'reluctant' komt van J.S. Galbraith in zijn analyse van het Britse beleid in Zuid-Afrika (Galbraith 1963).

¹³ Een poging om na te gaan in hoeverre en bij wie in Europa een dergelijk besef bestond, biedt Rietbergen 2001.

gemeenschap concurrerende krachten in de sferen van economie en politiek de nieuwkomers uit Europa, zoals zij in de eeuwen ervoor de nieuwkomers uit, bijvoorbeeld, de Arabische wereld hadden bestreden en benut.¹⁴ In die inheemse krachtenvelden blijken, evenals aan VOC-zijde, individuen van betekenis: niet alleen de politiek-militaire machthebbers, de vorsten en hun hofentourage, maar zeker ook de zogenaamde 'middlemen'; juist de laatsten gaven dikwijls op en via de lokale markt vorm aan de feitelijke interactie tussen de vertegenwoordigers van de Compagnie ter plekke en de lokale autoriteiten. Dat zij die interactie ook op eigenbelangelijke wijze stuurden, spreekt vanzelf.

Het besef dat de Aziatische wereld waarin de VOC opereerde, gekenmerkt werd door een veelheid van aspecten die lang niet alle onder de traditionele noemers 'economie' en 'politiek' kunnen worden gevat, heeft er toe geleid dat de 'Compagniesgeschiedenis' zich de afgelopen vijftienvintig jaar thematisch zeer verbreed heeft. Met name de rol van de factor 'cultuur' wordt steeds sterker belicht.¹⁵ Daarbij ligt recentelijk de nadruk op zulke vragen als wat de invloed was van het Aziatisch denken over gezag en religie, over contact, contract en interpersoonlijke verhoudingen, over ceremonieel en ritueel als vormgeving én inhoud, op de relaties met de Europeanen, economisch, politiek en diplomatiek.

Een betrekkelijk nieuwe tak aan de boom van de Compagnieshistoriografie wordt gevormd door de studies die zich afvragen welke (culturele) invloed de VOC gehad heeft op het leven in Europa, zowel in materiële als in intellectuele zin.¹⁶ De pendant van deze benadering vindt men in onderzoek dat dezelfde vraag stelt voor wat betreft de beschavingen van Azië, die door de introductie van Europees materieel en spiritueel cultuurgoed mede veranderden.¹⁷

Tenslotte heeft de geschiedschrijving van de VOC zich de laatste jaren ontworsteld aan het al genoemde koloniale schuldbesef en afstand genomen van de in het dekolonisatieproces juist ook in de voormalige kolonies omhelsde idee dat 'de Westerse geschiedschrijving' over 'het Oosten' geen bestaansrecht zou hebben. Dat niet alleen omdat alle Westerse teksten over 'het Oosten' slechts het Westers imperialisme zouden hebben gediend maar ook omdat zij door een totaal vertekende standplaatsgebondenheid eigenlijk onbruikbaar zouden zijn omdat zij nooit een adequaat beeld van 'de Ander' zouden kunnen opleveren. Men ziet nu toch, n'en déplaise de gedachten van Edward Said

¹⁴ Barendse 2002 plaatst het westelijk deel van de Indische Oceaan precies binnen deze (dis-)continuïteit.

¹⁵ Van Goors werk is ook op dit punt van betekenis geweest, zoals al blijkt uit zijn dissertatie (Van Goor 1978).

¹⁶ Een voorbeeld van deze benadering vindt men in de bundel van Blussé en Ooms 2002.

¹⁷ De Aziatische kant wordt in tekst en beeld gebracht door de catalogus bij de tentoonstelling *De Nederlandse ontmoeting met Azië, 1600-1950* in het Rijksmuseum (Blussé en Zandvliet 2002).

en zijn aanhang,¹⁸ in brede kring in dat tal van aspecten van het verleden van Aziatische samenlevingen wetenschappelijk alleen bestudeerd kunnen worden als men minstens ook de Europese, in casu de VOC-bronnen in de analyse betreft. Dat geldt niet alleen voor die gevallen waar zij, zoals wel voorkomt, vrijwel de enige geschreven getuigenissen zijn, maar ook daar waar zij, als visies van buitenstaanders, een zicht bieden dat vanuit inheems perspectief altijd beperkt is.¹⁹ Daartoe is het overigens wel nodig meer te weten over de achtergronden van degenen die deze bronnen schreven, de dienaren van de VOC. Hun 'wereldbeeld' bepaalde immers in hoge mate zowel structuur als inhoud van deze teksten.²⁰ Kritische lezing daarvan is natuurlijk een eerste vereiste. Westerse historici uit de eenentwintigste eeuw staan al ver af van de taal en de gedachtewereld van hun eigen voorouders; bovendien moeten zij, door de zeventiende- en achttiende-eeuwse teksten heen, een wereld zien te bereiken die in zijn Aziatische veelvoudigheid daarvan op zijn beurt verschilde. Tegelijkertijd dienen westerse wetenschappers zich echter te realiseren dat vóór de grote economische en politieke omslagen in het Europa van de late achttiende eeuw de pre-moderne werelden zeer veel gemeen hadden.

De opzet van de bundel

Van dit rijkgeschakeerde historiografische verleden maakt sinds de jaren 1970 het werk van Jurrien van Goor deel uit; op de ontwikkelingen erin heeft hij zijn stempel gezet, zoals uit de bijdrage van Locher-Scholten en Nagtegaal elders in deze bundel blijkt. Bij zijn afscheid als universitair hoofddocent van de Universiteit Utrecht past dan ook een hommage die inhoudelijk recht doet aan de veelzijdigheid van zijn inzichten. En hoe kan die hommage beter gestalte krijgen dan in een inhoudelijke bijdrage over een door hem zelf verwoord thema (Van Goor, Kuitenbrouwer en Locher-Scholten 2002) uit de geschiedschrijving van de VOC, die in zijn werk centraal staat. Daarom wordt in dit boek een tweetal uitgangspunten aangehouden.

Gekozen is voor een thematische eenheid, zodat de lezer tot enige vergelijking zou kunnen komen. Alle artikelen richten zich dan ook op de éne, centrale vraag: welke was de interactie tussen de inheemse machthebbers van Azië – vrijwel altijd een vorst en enigerlei hof- dan wel elite-groep – en de Compagnie? Ten tweede is er bewust voor gekozen de bronnen die de VOC heeft nagelaten te benutten om zowel het Aziatische als het Europese

¹⁸ Voor een verkenning van de problematiek zie P.J. Rietbergen 1998a. Voor het debat over de (de-)merites van de visie van Edward Said zie Rietbergen 1998b en Locher-Scholten 2000:25-30.

¹⁹ Zie voor een reflectie op het zolang vermaledijde 'koloniale perspectief' ook Talens 1999.

²⁰ Van groot nut zijn dan ook studies als Kirsch 1994 en Van Gelder 1997.

perspectief recht te doen, en zo de complexe interactie tussen beide werelden dieper te doorgronden.

Als gevolg van die keuze bleek het echter niet doenlijk de thematiek van de bundel binnen een nauwe chronologische beperking te houden. Immers, de Compagnie kreeg niet met elk gebied tegelijkertijd contact. Zo is de geschiedenis van de VOC-aanwezigheid in en van haar relaties met de Ambonse eilanden vooral in de eerste jaren van de zeventiende eeuw interessant, speelt de meest boeiende episode in de interactie tussen Gowa-Makassar en de VOC zich af in de tweede helft van die eeuw en is in Aceh de heerschappij van de vrouwelijke sultan in het midden van die eeuw relevant voor ons onderwerp. Toch hebben vele auteurs zich kunnen concentreren op de decennia tussen 1680 en 1720, zoals in eerste instantie was beoogd. In de keuze voor die jaren speelde de overweging mee dat de Compagnie zich aan het einde van de zeventiende eeuw in heel Azië een plaats had veroverd, terwijl aan het begin van de achttiende eeuw, mede door haar eigen aanwezigheid, de omstandigheden waarin zij functioneerde op veel plaatsen gingen veranderen.

Gekozen is voor een presentatie van de bijdragen in twee delen. In het eerste deel worden de hoven geanalyseerd waarmee de Compagnie in de Indonesische archipel contacten onderhield. In het tweede deel komen hoven daarbuiten aan de orde, van Perzië tot Japan.

Het moge duidelijk zijn dat met deze thematiek en deze keuze voor de presentatie ervan de feitelijke handelspatronen waarin de VOC vanaf de eerste jaren van de zeventiende eeuw ging participeren niet worden blootgelegd. Dat de artikelen ook alle door de VOC als kerngebieden beschouwde regio's van Azië bestrijken, is natuurlijk een beperking: 'China' is slechts vertegenwoordigd door het eerste Chinese gezantschap, dat in 1624 Batavia bezocht; het hof van de soesoehoenans van Mataram ontbreekt helaas. Het Japanse hof leek eenzelfde lot beschoren, maar is op verzoek van de uitgever alsnog opgenomen. Alle bijdragen overziend kunnen we constateren dat niettemin het geheel meer biedt dan de som der delen, namelijk een breder en ten dele ook vernieuwend perspectief. Een beknopte analyse van aspecten die in meerdere artikelen naar voren komen, kan dit illustreren.

Azië en de VOC: hoven als handelaar

Hoe gelaagd de interactie tussen de Aziatische samenlevingen en de VOC ook was, het zou onjuist zijn uit het oog te verliezen dat de VOC eerst en vooral koopman was, en dat zelfs twee eeuwen lang goeddeels gebleven is.²¹ Dat

²¹ Recent werd dat nog eens duidelijk gemaakt in het proefschrift van E.M. Jacobs, *Koopman in Azië; De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in de achttiende eeuw* (2000).

de Compagnie op sommige locaties ook trekken had van een koloniale staat, geeft haar hybride karakter goed aan (Van Goor 1998). Eenzelfde hybride karakter kenmerkte ook vele Aziatische samenlevingen. Immers, een van de aspecten die in de meeste bijdragen van deze bundel opvalt, is de mate waarin de Aziatische hoven, staten of andere vormen van regionale machtscentra, eveneens bij de handel betrokken waren. Veelal waren zij, als monopoliehouders in de agrarische en soms ook in de ambachtelijke sector, er op enigerlei wijze in gemoeid. Soms direct, maar meestal indirect participeerden zij in de intra-Aziatische commercie. Daarbij benutten zij waar mogelijk eigen onderdanen, maar waar zinvol ook handelaren van elders, zoals onder andere blijkt uit Sutherlands studie over Makassar. Vanaf de vroege zeventiende eeuw, toen de VOC op het toneel verscheen, hebben alle hoven in Azië geprobeerd die situatie te continueren.

Talens laat zien dat het eertijds onafhankelijk commercieel opererende Bantense hof ook onder de veranderende omstandigheden van de late zeventiende eeuw een kracht bleef in de peperhandel. Sutherland betoogt dat de heersers van Gowa vóór de verovering van Makassar in 1669 door de VOC op allerlei manieren gebruikmaakten van een reeks 'middlemen' van zeer diverse Aziatische oorsprong en zich verrijkten via de commercie na de verovering van de stad door de VOC in 1669 probeerde het hof van Bone hetzelfde te doen, hetgeen – zoals Sutherland in haar revisie van het algemeen bekende standpunt stelt – dankzij Chinese handelaren ook aardig lukte. Uit Hoadley's bijdrage blijkt hoe in Cirebon de oude heersers zich (moesten) aanpassen maar hoe tegelijkertijd ook daar een nieuwe elite ontstond door de 'kansen' die de VOC creëerde.

In sommige regio's – zoals Perzië en Thailand en uiteraard Japan – was het hof, in de persoon van de vorst, zelfs monopoliehouder en moest de VOC, wilde zij toestemming krijgen om handel te drijven, zich schikken in de condities die haar werden opgelegd.

Duidelijk blijkt dat hoven vaak hun machtsuitoefening alleen konden financieren door mede op handel hun inkomsten te baseren. Zij zagen daarom in de VOC in meer of mindere mate een commercieel interessante medespeelster, naast of in plaats van de personen of groepen die in een eerdere periode hun partners waren. In verband hiermee doet zich de vraag voor of, en zo ja in welke mate men de wederzijdse relatie kan duiden als een van onderlinge afhankelijkheid, een 'tot elkaar veroordeeld' zijn, zoals bijvoorbeeld Wagenaar voor Sri Lanka aangeeft en Knaap voor Ternate. Voor de VOC kan die vraag met een klaar 'ja' beantwoord worden. Dat de Compagnie in de meeste van haar Aziatische vestigingen weinig kon uitrichten als zij zich niet aanpaste, blijkt voortdurend; de verregaande conditionering waaraan zij zich in Japan liet onderwerpen is daarvan het meest extreme voorbeeld.

Er is echter geen becijferde analyse te geven die zou kunnen aantonen in

hoeverre handel voor de machtspolitiek van de Aziatische vorsten onmisbaar was. Toch suggereert de mate waarin veel hoven tot accommodatie bereid waren – ook wanneer daaraan geen militair overtuigende VOC-dreiging vooraf ging – dat die afhankelijkheid bestond en dat vorsten zich genoodzaakt voelden er ook naar te handelen. Dat gold met name voor die hoven die door de VOC waren geïsoleerd van de buitenwereld. Hun bleef weinig keus.

Een aantal bijdragen maakt zichtbaar hoezeer aan beide zijden kleine of grote veranderingen in de interne krachtenverhoudingen dan wel in de opinies en emoties van de betrokkenen van invloed waren op de ontwikkeling van de onderlinge relaties. In 1641 kreeg Aceh een vrouwelijke heerser die, zoals Andaya laat zien, alleen al door haar vrouw-zijn op andere wijze dan haar mannelijke voorgangers moest opereren, niet alleen ten aanzien van de Acehse hofgroten maar ook in haar relaties tot de buitenwereld. Hoewel dat contrafactisch niet bewijsbaar is, zal dat haar verhouding tot de Compagniesvertegenwoordigers in haar land ongetwijfeld mede bepaald hebben. Door haar beleid van tact en kracht kon Aceh zijn onafhankelijkheid behouden, zoals Andaya in zijn studie over deze vrij onbekende sultane laat zien. Het artikel van Wagenaar, waarin duidelijk wordt hoe de VOC althans ten dele trad in de complexe machtsverhouding die vanaf de zestiende eeuw bestond tussen de Portugezen, de Ceylonese adel en de koning van Kandy, laat zien dat wanneer één speler veranderde, het hele spel ook anders gespeeld werd. In Ayutthaya droeg de politiek van een nieuwe vorst, Phetracha, die in 1688 aantrad, bij tot een verder ook conjunctureel beïnvloede achteruitgang van de intra-Aziatische handel, inclusief die van de VOC.

VOC-bronnen leveren veelsoortige informatie over hof en handel. Uit s'Jacobs onderzoek blijkt dat een man als Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein kennelijk een meer dan pragmatisch commerciële interesse had in de complexiteit van de interne machtsverhoudingen van Cochin. Dat heeft zijn relatie tot de rajas ongetwijfeld beïnvloed; zijn eerder op wetenschap dan op handel gerichte geest is daaraan mede debet geweest. Zijn zeventiende-eeuwse *intelligence* levert ons nu inzichten over de hofcultuur van Cochin.

De Aziatische hoven hadden structureel weinig invloed op de krachtenverhoudingen binnen de VOC, die immers grotendeels op het niveau van de Heren XVII in Nederland en van gouverneur-generaal en raden te Batavia tot stand kwamen. Wel kennen wij voorbeelden waaruit blijkt dat hovelingen probeerden individuele Compagniesdienaren te manipuleren; via gunsten in natura dan wel anderszins konden dezen worden bewogen tot een handelwijze die het hof beter uitkwam. Pogingen van de VOC om datzelfde te bereiken zijn te vinden in Wagenaars *close reading* van de diplomatieke correspondentie tussen de vorst van Kandy en Colombo.

Aan VOC-zijde lag de zaak anders. Onmiskenbaar is de Compagnie er

her en der in geslaagd de interne situatie in Aziatische samenlevingen naar haar hand te zetten. Duidelijk is dat, bijvoorbeeld in de Molukken, Makassar, Banten, Cirebon, Cochin en Kandy, de machtsverhoudingen door de komst en de groeiende invloed van de Compagnie veranderden. In tal van gebieden werd, zoals uit deze bundel blijkt, de VOC te hulp geroepen in de strijd tegen externe vijanden (zoals tegen de Portugezen in de Molukken en in Perzië) of interne rivalen (zoals in Banten en Cirebon). Waar de VOC de kans zag, verzwakte zij de onafhankelijkheid van de hoven ten bate van de eigen commerciële belangen. Tegelijkertijd wisten sommige vorsten zich, precies door hun allianties met en door de steun van de Compagnie, gesterkt in hun constante strijd met een steeds naar (meer) zelfstandigheid strevende adel en verstevigden zij dus toch hun positie. Zo blijkt uit Talens' bijdrage hoe de VOC de macht van de Bantense vorsten steunde en daarmee de traditionele oppositie ondermijnende van de rijksgroten, de *punggawa*. s'Jacob laat zien dat de VOC-commandeurs op de kust van Malabar zich lieerden met de rajas van Cochin, waardoor de machtsbalans tussen dezen en de landadel werd beïnvloed. Echter, de Compagnie was wel zo slim om wanneer dat nuttig leek ook relaties te onderhouden met groepen die een tegenwicht konden vormen tegen al te grote macht van een hof. Dikwijls benutten niet alleen de vorsten, maar ook facties ten hove alsmede lokale groepen, ontevreden met de heersende verhoudingen, de Compagnie om een voor hen voordeliger machtsverhouding te creëren. De toestand die dan ontstond was natuurlijk nooit statisch, aangezien zij op haar beurt weer (re-)acties opriep.

Relaties zijn in hun simpelste vorm altijd een zaak van vraag en antwoord. Zeker als er sprake is van macht worden relaties een zaak van uitdagingen waarop reacties komen. Hoadley analyseert in zijn bijdrage op welke manieren het hof van Cirebon en de Cirebonse adel reageerden op de uitdaging die de aanwezigheid van de VOC impliceerde, hoe zij gebruik maakten van de mogelijkheden die de nieuwe situatie bood. Een boeiend aspect daarvan is de herbouw en nieuwbouw van de Cirebonse paleizen, die een rol speelden in de machtsrepresentatie van de vorsten; met financiële middelen die door hun contacten met de Compagnie werden gegenereerd, vergrootten zij hun aanzien, terwijl zij in feite tegelijkertijd macht verloren aan diezelfde Compagnie.²² Prakash laat zien dat het Mogolrijk, dat zelf geen adequate zeemacht had, in ruil voor de aan de Compagnie verleende toegang tot zijn havens wel vroeg om navale steun; die werd ingezet tegen die krachten op de Indische Oceaan die afbreuk deden aan de Indiase zeehandel, waarbij immers ook de keizerlijke familie zelf betrokken was. Een enigszins verge-

²² Hetzelfde gebeurde, in de late achttiende en vroege negentiende eeuw, aan de hoven van Kartasura en Djokjakarta. Het zou interessant zijn na te gaan in hoeverre dergelijke ontwikkelingen ook elders documenteerbaar zijn.

lijkbare situatie treft men in het Safavidische Perzië. Daarnaast probeerden niet alleen de verwanten van de Grote Mogol maar ook de hofadel en de hoge ambtenaren – die eveneens belangen in de zeehandel hadden – de VOC ertoe te bewegen capaciteit in haar schepen ter beschikking te stellen om hun waren te vervoeren.

Het grote belang van geschenken in de Aziatisch-Europese interactie wordt in tal van bijdragen zichtbaar, juist omdat vrijwel alle hoven hun feitelijke macht ook zochten te onderstrepen en zelfs te legitimeren door een vorstelijk vertoon waarin het vermogen om het geven van giften als het ware af te dwingen een bewijs van kracht was en het zelf verlenen ervan de al even noodzakelijke expressie van ‘royaal tractement’.²³ De sultans en sultanes van Aceh baseerden een deel van hun lokale en regionale prestige op hun bezit van een uitgebreide menagerie van exotische dieren, waaronder olifanten en paarden, zoals blijkt uit het artikel van Andaya. De bijdrage over Perzië laat zien dat de Compagnie de veelgeroemde ‘Arabische’ viervoeters daarvan haalde. Maar ook uit Europa moest de VOC zaken importeren die als kleine of grote geschenken spreekwoordelijk de vriendschap konden helpen onderhouden. Tot aan het hof van Gowa toe behoorde alom in Azië vooral dat wat als meer exotisch gezien werd tot de begeerlijke ‘hebbedingen’.

De cadeaucultuur was, dat merkte de Compagnie vrijwel overal, een onderdeel van een dikwijls complex hofritueel waartoe men ook op andere wijze toegang moest zien te krijgen en waarin men tegelijkertijd gedwongen werd mee te spelen omdat zulks de propaganda van het hof diende. In Japan was de jaarlijkse ‘hofreis’ van het VOC-opperhoofd dwars over het hoofdeiland Honshu naar Edo/Tokyo een element in de representatie van de shogonale macht voor de eigen bevolking. In de Perzische hoofdstad Isfahan vierden de vertegenwoordigers van de Compagnie, goed- dan wel kwaadschiks – afhankelijk van de soms hoge kosten van een en ander – publiekelijk die momenten mee die het hof belangrijk achtte. Waar de invloed van de VOC groter was, speelde zij een meer opvallende rituele rol zoals, bijvoorbeeld, bij de plechtige installatie van de hoofden van het Ambonse Hitu of bij de vorstelijke inhuldigingen te Banten, die Knaap en Talens bestudeerden. Daar legitimeerde de instemmende aanwezigheid van de Compagnie – dikwijls visueel ondersteund door de presentie van haar soldaten – de inheemse macht. Tegelijkertijd beïnvloedde diezelfde aanwezigheid het inheemse krachtenveld, omdat natuurlijk tegenstanders van de zich zo accomoderende vorsten er argumenten uit putten die in de altijd heersende factiestrijd goed van pas kwamen.

Alle hierboven beschreven vormen van contact en, veelal, wederzijdse aanpassing, werden verwoord in en mede gemaakt door taal, diplomatieke

²³ De dissertatie van Martha Chaiklin plaatst de geschenkencultuur in het bredere kader van de produkt-eisen die inheemse hoven, in casu het Japanse, aan de VOC stelden (Chaiklin 2003).

taal, rituele taal veelal, die de centrale dimensies van handels- en machts-politiek soms lijkt te verhullen, hoewel de goede lezers van toen – en van nu – ze veelal snel blootleggen. Blussé's beschrijving van het eerste Chinese gezantschap naar het 'hof' van de VOC te Batavia en Wagenaars analyse van de briefwisseling tussen de VOC-gouverneurs van Colombo en de vorst van Kandy geven daarvan een mooi voorbeeld. Handelaren konden aan beide zijden de diplomatenrol vervullen. Vertalingen van de wederzijdse teksten kwamen daarbij noodgedwongen moeizaam tot stand en lieten alle ruimte voor veelzijdige interpretatie, meestal in het eigen voordeel; de kracht van wapenen woog veelal zwaarder dan die van het woord. Maar ook de niet gesproken en geschreven vormen van communicatie – de rituelen van staan en zitten, de gebaren en zelfs mimiek die gehoorzaamheid of juist macht uitdrukken – speelden een rol in de onderlinge relaties, zoals blijkt uit Rietbergen's beschrijving van de ontvangst van de VOC-gezanten te Edo. Dat wij die gedragsvormen toch slechts via hun verwoordingen kunnen analyseren, doet aan de betekenis ervan niets af.

Dit alles overziende, is duidelijk dat op het spanningsveld tussen handelende hoven en ten hove gaande handelaren een belangrijk en belangwekkend deel zichtbaar wordt van de lange geschiedenis van de interactie tussen Aziatische samenlevingen en de VOC. In die interactie veranderden zowel de Aziatische als de Europese medespelers. De erfenis van die interactie kleurt ook de hedendaagse toestand in de wereld.

Bibliografie

- Barendse, R.
2002 *The Arabian seas; The Indian Ocean world of the seventeenth century.* Armond: Sharpe. [Asia and the Pacific.]
- Boxer, C.R.
1965 *The Dutch seaborne empire, 1600-1800.* London: Hutchinson. [The History of Human Society 2.]
- 1976 *Zeevarend Nederland en zijn wereldrijk, 1600-1800.* Leiden: Sijthof.
- Blussé, L. en I. Ooms
2002 (red.) *Kennis en Compagnie; De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne wetenschap.* Amsterdam: Balans.
- Blussé, L. en C. Zandvliet
2002 (red.) *De Nederlandse ontmoeting met Azië, 1600-1950.* Zwolle: Waanders.
- Bruijn, J.R., F. Gaastra, I. Schöffner, E. van Eyck van Heslinga en A. Vermeulen
1979-87 (red.) *Dutch-Asiatic shipping in the seventeenth and eighteenth centuries.* 's-Gravenhage: Nijhoff. Drie delen. [Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 165-167.]

- Brummelhuis, H. ten
1987 *Merchant, courtier and diplomat; A history of the contacts between the Netherlands and Thailand*. Lochem: Tjdstroom.
- Chaiklin, Martha
2003 *Cultural commerce and Dutch commercial culture; The influence of European material culture on Japan, 1700-1850*. Leiden: Research School CNWS.
- Chaudhuri, K.N.
1985 *Trade and civilisation in the Indian Ocean; An economic history from the rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press.
1990 *Asia before Europe; Economy and civilisation of the Indian Ocean from the rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaastera, F.
1991 *De geschiedenis van de VOC*. Zutphen: Walburg.
- Galbraith, J.S.
1963 *Reluctant empire*. Berkeley: University of California Press.
- Gelder, R. van
1997 *Het Oost-Indisch avontuur; Duitsers in dienst van de VOC, 1600-1800*. Nijmegen: Sun.
- Goor, J. van
1978 *Jan Kompenie as schoolmaster; Dutch education in Ceylon, 1690-1795*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
1986 (red.) *Imperialisme in de marge; De afronding van Nederlands-Indië*. Utrecht: Hes. [HES Studies in Colonial and Non-European History 2.]
1994 *De Nederlandse koloniën; Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975*. Den Haag: Sdu.
1998 'A hybrid state; The Dutch economic and political network in Asia', in: Claude Guillot, Denys Lombard en Roderich Ptak (eds), *From the Mediterranean to the China Sea; Miscellaneous notes*, pp. 193-215. Wiesbaden: Harrasowitz. [South China and Maritime Asia 7.]
- Goor, Jur van, Maurien Kuitenbrouwer en Elsbeth Locher-Scholten
2002a 'Koloniale kwesties; Nederlandse historiografie ten aanzien van Indië/ Indonesië, 1970-2002'. Paper, conferentie Internationale en diplomatieke geschiedenis, Universiteit Utrecht, 31 mei.
2002b 'De Verenigde Oost-Indische Compagnie in de historiografie; Imperialist en multinational', in: Gerrit Knaap en Ger Teitler, *De Verenigde Oost-Indische Compagnie; Tussen oorlog en diplomatie*, pp. 9-34. Leiden: KITLV Uitgeverij. [Verhandelingen 197.]
- s'Jacob, H.K.
2000 *Rajahs of Cochin; Kings, chiefs and the Dutch East India Company*. New Delhi: Mushiram Manoharlal.
- Jacobs, Els
1997 *De Verenigde Oost-Indische Compagnie*. Utrecht: TELEAC/NOT.
2000 *Koopman in Azië; De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18e eeuw*. Zutphen: Walburg.
- Jong, J.J.P. de
1998 *De waaier van het fortuin; Van handelscompagnie tot koloniaal imperium; De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag: Sdu.

- Kirsch, P.
1994 *Die Reise nach Batavia; Deutsche Abenteurer in Ostindien 1609-1695.* Hamburg: Kabel.
- Knaap, G.J.
1987 *Kruidnagelen en christenen; De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696.* Dordrecht: Foris. [KITLV, Verhandelingen 125.]
- Knaap, Gerrit en Ger Teitler (red.)
2002 *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie.* Leiden: KITLV Uitgeverij. [Verhandelingen 197.]
- Landwehr, J.
1991 *VOC; A bibliography of publications relating to the Dutch East India Company, 1602-1800.* Utrecht: HES.
- Locher-Scholten, Elsbeth
2000 *Women and the colonial state; Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Meilink-Roelofs, M.A.P.
1962 *Asian trade and European influence in the Indonesian archipelago between 1500 and 1620.* 's-Gravenhage: Nijhoff.
1976 (red.) *De VOC in Azië.* Bussum: Fibula.
- Prakash, Om
1985 *The Dutch East India Company and the economy of Bengal, 1630-1700.* Princeton: Princeton University Press.
- Rietbergen, P.J.
1998a 'Westerse geschiedschrijving en niet-Westerse geschiedenis, onmogelijkheid of noodzaak, ofwel: Europa in de 'Vasco da Gama-era', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111:533-44.
1998b 'Oriëntalisme: een theorie van ficties – de fictie van een theorie? Een poging tot contextualisering en herinterpretatie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111:545-75.
2001 'Varieties of Asia? European perspectives c. 1600-c. 1800', *Itinerario* XXV/3-4:69-89.
2002 'De VOC herdenken?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 115:504-24.
2003 *Japan verwoord; Nihon door Nederlandse ogen, c. 1600-c. 1800.* Amsterdam: KIT.
- Talens, J.
1999 'Inktvlekken op een eilandenrijk; Over de geschiedschrijving van de Indonesische archipel', *Theoretische Geschiedenis* 26:334-50.
- Vos, R.C.
1993 *Gentle Janus, merchant prince; The VOC and the tightrope of diplomacy in the Malay world 1740-1800.* Leiden: KITLV Press. [Verhandelingen 157.]
- Wagenaar, L.
1994 *Galle, VOC-vestiging in Ceylon; Beschrijving van een koloniale samenleving.* Amsterdam: Bataafse Leeuw.

LEONARD BLUSSÉ

Eerste vingeroefeningen in handelsdiplomatie te Batavia

Pieter de Carpentier en het Chinese gezantschap van 1624

Inleiding

Op 6 december 1621 gaf Gouverneur-Generaal Jan Pietersz Coen, op last van de Heren XVII, alle handelskantoren van de VOC in Azië de opdracht een dagregister bij te houden waarin 'alles, wat aldaer geschiedt en den onsen bejegt, so wel met d'Engelsen, als oock met andere, wie het oock sij, in eenigerhande manieren' diende te worden genoteerd (Van der Chijs 1885:605). Het ging het opperbestuur dus niet alleen om het bijhouden van een journaal van de dagelijkse gebeurtenissen in elke overzeese handelspost, maar ook om het rapporteren over de contacten met de naaste Europese concurrenten en natuurlijk de lokale Aziatische partners en tegenstanders ter plaatse. Blijkbaar wilde men in patria graag weten hoe Jan Compagnie in Indië politiek en diplomatiek te werk ging.

Het ligt voor de hand dat na verloop van tijd een *modus operandi* werd ontwikkeld waarin de omgang van het Compagniespersoneel met de inheemse groten in de gestileerde vorm van de diplomatie gestalte kreeg. Vreemd genoeg is daarover niet zo veel bekend. Reden om in deze bijdrage stil te staan bij een vroege confrontatie tussen de Hoge Regering in Batavia en het machtige Chinese keizerrijk, en nader te bezien hoe tijdens de onderhandelingen de gouverneur-generaal zijn gesprekspartners van overzee tegemoet trad.¹

Het duurde blijkbaar even voordat men in Indië de slag van het dagboek houden te pakken had, want het eerste dagregister van Batavia waarover we beschikken, dateert pas van 1624. Zoals de titel *Dagh-register van 'tgene hier in Batavia 'tsedert Primo January 1624 gepasseert is gelyck mede verscheyden*

¹ Zie voor Batavia als hof Blussé 1999.